

Woord, Dichtkunst en Wijsbegeerte van Fr. van Eeden tot M. ter Braak

door

Dr. R. HENRARD

C'est le ton qui fait la chanson, zegt het spreekwoord... De toon die Menno ter Braak aansloeg was niet beminnelijk. Wat hij te zeggen had, was niet bijster revolutionair; wij zullen het straks aantonen. Zijn oorspronkelijkheid lag niet in de onder woorden gebrachte, dus gefixeerde gedachten, wel in de geest die deze bezielde. Ter Braaks geschriften ontlene hun waarde, behalve aan hun levensbeschouwelijk gehalte, aan het levensgevoel dat de schrijver ze inblaast. De gevoelspotentie waarmee zijn woorden geladen zijn heeft tot gevolg, dat de lezer, naar gelang zijn eigen affectiviteit, onbewust en spontaan instemmend of afwijzend reageert, dus zonder eerst de begripsinhoud der woorden in overweging te nemen. Door zijn partijdigheid laat Ter Braak de zakelijke discussie niet toe; hij noopt tot partij kiezen: ja of neen. Een handjevol sympathiserende vrienden antwoordden bevestigend; de meeste lezers werden echter door zijn toon geërgerd, en konden hem niet luchten. Ze scholden hem voor een louter afbreker en een gevaarlijk nihilist. Een afbreker was hij ongetwijfeld; afwijzen lag nu in zijn aard, met andersdenkenden afrekenen was voor hem een levensbehoefte, ik zou zeggen een metafysische behoefte.

De beslissende vraag is echter wat Ter Braak instinctief afwijst, welke bedoeling hieraan verbonden is.

Wat Ter Braak afwijst, is het geesteloze, nl. de godsdienst die tot het naleven van rituele voorschriften en het napraten van geloofswaarheden ontaard is; de wetenschap die zich van het reële verwijderd heeft en prat gaat op haar feilloze denkschema's; de kunst die de schoonheid vergoddelijkt. Hij verwerpt de godsdienst, de wetenschap en de kunst in zoverre ze ophouden resp. aan de gelovende, denkende en voelende mens dienstbaar te zijn, derhalve vervalst worden. Zijn strijd tegen het levenloze is tevens een strijd om het Leven en de Waarheid. Beide hangen samen. De waarheid betreft niet de begripsinhoud van een waarde, wel haar overeenstemming met het subject dat ze belijdt. Beantwoordt de godsdienst of de wetenschap aan een persoonlijk, vitaal belang? Dit is hét waarheids criterium. Waar Ter Braak telkens achter wil komen, is de

psychologische oorsprong der geestelijke waarden : de vraag is nl. of de mens zich hierop beroept om zijn geestelijk nihil op te vullen, dan wel deze als een reddingsplank beschouwt, nadat hij de grondeloosheid van het levensmysterie gepeild heeft. In het eerste geval weet de mens zijn levensweg niet zelf te bepalen, en neemt hij zijn toevlucht tot pasklare formules, die bedriegen, daar ze feitelijk in een geestelijk tekort voorzien. In het tweede geval is de geestelijke waarde de objectivering van een zintuiglijke ervaring ; de mens verdedigt er zijn persoonlijk bestaan mee.

Terwijl Ter Braak eerbied heeft voor alle waarden die aan een eigen belang beantwoorden, scheidt hij er behagen in het artificiële van die waarden te demaskeren, die achter een masker van zgn. objectiviteit en algemeengeldigheid, geestelijke impotentie verdragen. Juist doordat hij geen belang hecht aan de inhoud van die waarden, doch onmiddellijk verwijst naar de mens die zich hierachter schuilhoudt, verwekt hij ergernis bij al diegenen die zich in hun geestelijk bezit getroffen voelen. In Ter Braaks afwijzen van het geestelooze ligt aldus meteen een geloofsbelijdenis opgesloten, nl. het geloof in het onoverwinnelijke Leven.

Waarom herkent Ter Braak dan de echtheid of de kunstmatigheid der geestelijke waarden die hij aantreft, indien hij hun objectieve inhoud buiten beschouwing laat, of althans van ondergeschikte betekenis acht? Zijn enig criterium is *het woord*. Wat is een woord? Voor de filoloog is het een betekenisvol klankencomplex dat dient begrepen te worden; hierbij komen het woordenboek en het zinsverband te hulp ; dit woord, dat van een scherp omlinjende begripsinhoud voorzien is, geeft echter geen uitsluitsel over de bedoelingen van hem die het gebruikt ; juist deze bedoelingen interesseren Ter Braak. Hoe zal hij de filoloog kunnen overtreffen? Door zijn scherp en geoeffend reukorgaan : net als de hond de aanwezigheid van zijn meester ruikt, ruikt Ter Braak, in het woord, waarheid of leugen. Dit is natuurlijk slechts een beeld ; ik gebruik dit echter, omdat het het belang der zintuigen in het licht stelt, waartoe Ter Braak alle geestelijke activiteit herleidt. Op hun beurt verwijzen de zintuigen naar de onweerlegbare, tevens onverklaarbare levensimpuls, die aan de ontwikkeling zowel van de planten en dieren als van de mensen ten gronde ligt. Hoe sterker de impuls wordt, hoe scherper de zinnen waarnemen, hoe beter de geestvermogens werken ; hieruit blijkt, dat, volgens Ter Braak, het denken geen wezenlijk hogere functie vervult, slechts een, weliswaar verfijnde, verschijningswijze is van de alomtegenwoordige levenswil.

Dat Ter Braak in het woord iets meer dan een betekenis ziet, veronderstelt dat het woord zelf meer inhoudt dan een louter begrip. Wat is dit ietsje meer? Het is, volgens der Terbrakiaanse

terminologie, zijn „muzikaliteit”. De muziek stelt hij tegenover het begrip, als zijnde „de kunst der verboden begrippen”¹. De muziek doet inderdaad geen beroep op het verstand, maar drukt onze bewustzijnsinhoud op de meest concrete wijze uit, nl. door klanken, ritme en melodie, die door het gehoor opgenomen, en opnieuw tot bewustheden verwerkt worden. De muziek kan men dan ook beschouwen als de zuiverste wijze van begrijpen, daar subject en object, zonder bemiddeling van het devitaliserend begrip, nader tot elkaar gebracht worden.

Het begrip vertegenwoordigt een omweg. Het is nl. de levenloze voorstelling van een levende werkelijkheid; de opvallende tegenstelling levenloos-levend doet de hele afstand tussen het origineel en zijn voorstelling uitkomen. Wie het levend-reële geen onrecht wil doen, moet dan ook de ontoereikendheid van het begrip steeds in het oog houden, en erop letten, dat het zijn perken niet te buiten gaat, en over de werkelijkheid de bovenhand krijgt. Het vak waarin het begrip hoogtij viert, is de wijsbegeerte, die juist tot doel heeft het vloeiende leven door het begrip te overwinnen.

Men vermoedt dus al wat Ter Braak van het woord verwacht : dat dit een begrip verzinnelijkt, doch tevens de betrekkelijkheid hiervan verklankt ; het moet m.a.w. aanduiden, dat zijn zin de onzin weerspiegelt. Wat zal de door het begrip verbroken irrationaliteit van het Leven herstellen, zoniet het begriploze bij uitstek, nl. de muziek? Het woord dient door zijn klankexpressie, zijn muzikaliteit van de onbepaalbare scheppingskracht van de schrijver te getuigen, in ruimer verband, van het eeuwig zichzelf scheppende Leven.

Ik zei reeds, dat Ter Braak vooral irriteerde, omdat hij het schrijven niet als een vakkundige aangelegenheid opvatte, nl. het maken van mooie zinnen of het veruiterlijken van ware gedachten, doch als een afrekening met hen die het Leven geweld aandoen. Hij speurt overal het onechte, het geveinsde en verheugt er zich over, als de getroffen persoon ontstemd afreageert, en zijn vermoedens bekrachtigt. Ter Braak valt meer op door zijn stijl, zijn buitengewone speurzinn, dan door de oorspronkelijkheid van zijn denkbeelden.

Wijl Ter Braak het leven verabsoluteert, sluit hij zich feitelijk aan bij de religieus-humanistische beweging die op Albert Verwey teruggaat, en erop uit is een nieuwe bepaling te vinden, op grond van de jongste wetenschappelijke verworvenheden, van de verhouding tussen de mens en het Hogere. Ik bedoel hiermee niet, dat

(1) M. ter Braak, *Démasqué der schoonheid*, Verzameld werk, deel II, G.A. van Oorschot, Amsterdam, 1950, blz. 630.

Verwey een genie is, en hij een nieuw tijdperk in de geestesgeschiedenis inluidt; ik noem hem alleen omdat hij, onder de Tachtigers, de richting vertegenwoordigt die de ruimste perspectieven opent. De toekomst heeft het uitgewezen.

M. Ter Braak, en voor hem A. Verwey, P.N. van Eyck, Fr. van Eeden en Nico van Suchtelen, — om ons tot de voornaamste te beperken, — werden in een vrome protestantse sfeer opgevoed, die echter met de jaren op hen zou drukken. Dit betekent niet dat zij ongelovigen werden; integendeel, zij slaan het Hogere te hoog aan, dan dat zij het door zintuigelijke of conceptuele voorstellingen kunnen zien ontluiserd; hun geloof is zo diep, dat het geen genoegen kan nemen met uiterlijke rituele symbolen; het eist meer, nl. de volledige overgave aan het Mysterie, dat aan alle levensverschijningen ten gronde ligt. Zij zijn feitelijk moderne mystici, die naar de unio met God verlangend uitzien. Terwijl de christelijke mystici bedoelde vereniging voor een groot deel als een zintuiglijke ervaring opvatten, waarbij de ziel passief blijft, schrijven deze nieuwe, pantheïstisch gezinde mystici de ziel het vermogen toe in het Al geheel op te gaan. Alle mystici zien er tenslotte tegen op hun ervaringen onder woorden te brengen, zozeer zijn zij er zich van bewust, dat geen woord geschikt is om het onvoorstelbare van hun visioenen weer te geven. Houdt de verwoording van zijn belevenissen voor de mysticus een gevaar in, voor de woordkunstenaar wordt ze een probleem, dat genoemde dichters en essayisten duidelijk voor ogen heeft gestaan.

Terwijl Verwey en Van Eyck de bruikbaarheid van het woord uitsluitend uit dichterlijk oogpunt beschouwen, plaatst Van Eeden het woord in zijn ruimste signifisch verband. Laten wij er trouwens aan herinneren, dat Van Eeden de grondlegger is van de *significa* in Nederland. De problemen die de jonge wetenschap stelt, behandelt Van Eeden in het opzienbarende opstel, „Redekunstige Grondslag van Verstandhouding”, dat hij tussen 1893 en 1894 schreef; hij neemt zich hierin voor, zoals de titel het aanduidt, de diverse gebruikswijzen van het woord te onderscheiden, opdat hierdoor de grondslag van een goede verstandhouding zou kunnen worden gelegd.

„Van alle woorden”, schrijft hij, „is het woord: Woord het duisterste”². Inderdaad, het *woord* moet de hele door ons waargenomen werkelijkheid weergeven, die een hoop dingen van de meest uiteenlopende aard omvat, vanaf het louter concrete tot het zuiver abstracte. Als we, duidelijkheidshalve, van de schakeringen afzien,

(2) Fr. van Eeden, *Het rode lampje, signifiſche gepeinzen*, W. Versluys, Amsterdam, 1921, blz. 20.

kunnen wij, Van Eeden volgend, de werkelijkheid in twee evenwijdig lopende reeksen verdelen : de fysieke, stoffelijke werkelijkheid, die wij door uiterlijke gewaarwording waarnemen ; de psychische, onstoffelijke werkelijkheid, die wij door innerlijke gewaarwording waarnemen. De zintuiglijke indrukken en de gevoelens vormen een concrete, want met het levende Ik nauw verbonden werkelijkheid, die oneindig samengesteld is, en geen samenhang vertoont. De psychische werkelijkheid wordt doorleefd. De fysieke werkelijkheid wordt begrepen : wij kunnen er ons slechts een voorstelling van maken, die abstract heet te zijn, wijl ze niet het wezen der dingen weergeeft, doch slechts de verhoudingen in veelheid en uitgebreidheid. Ik zinspeelde zoëven op een parallellisme, het zgn. fysisch-psychisch parallellisme ; dit impliceert dat er geen wisselwerking mogelijk is tussen gevoel en begrip : een begrip kan onmogelijk een zielsaandoening in logische termen omzetten, terwijl het gevoel niet in staat is de betrekkingen tussen de objecten uit te drukken.

Laten wij nu overgaan tot de taal, die onze uiterlijke en innerlijke gewaarwordingen op zinnelijk waarneembare wijze reproduceert. Aan de zoëven vermelde tweevoudige werkelijkheid beantwoordt, in taalopzicht, een tweevoudig woordgebruik. Van Eeden onderscheidt nl. het beeldend woord, dat het concrete uitdrukt, en het symbolisch woord, dat het abstracte weergeeft. Het beeldend of poëtisch woord beeldt, door zijn klankexpressie, het samengestelde en niet te abstraheren zielsleven uit ; het beeld is een reproductie van het origineel, die er, vanzelfsprekend, niet mee identiek is, er wel op gelijk. Het beeld representeert dus door gelijkheid ; het symbolisch woord representeert door voorafgaande verstandhouding ; het bezit bijgevolg een starre begripsbepaling, die het geschikt maakt voor een onfeilbare logische redenering, waarbij het niet gaat om de ziel der betrokken dingen, echter om hun uiterlijke en innerlijke relaties ; de zekerheid van de redenering wordt immers gewaarborgd door de onveranderlijkheid der gebruikte symbolen. Het fysisch-psychisch parallellisme geldt hier ook weer : het symbolisch woord kan het beeldend woord niet vervangen, of omgekeerd.

De wetenschappen, inzonderheid de wiskunde, die naar zekerheid en bestendigheid streven, gebruiken symbolen, terwijl de poëzie, die de innerlijke werkelijkheid van de dichter onder woorden brengt, zich eerder van beelden bedient. Daar het Hogere, het onvoorstelbare zich, volgens Van Eeden, slechts langs de psychische kant laat benaderen, is de beeldende taal de enige die deugt om b.v. geloofsijver aan te wakkeren. Hij merkt in dit opzicht op, dat de heilige boeken der volken doorgaans in poëzie geschreven zijn, terwijl de wijsgeren die de hoogste begrippen langs moeizame rede-

naties bereiken, geen invloed hebben op wie niet van meet af psychologisch hiertoe voorbereid is.

Nico van Suchtelen, wiens levensbeschouwelijke ontwikkeling een tijdlang in de schaduw van Van Eeden verliep, onderstreept het nut van de significa, vooral als „methode van systematische taalbeschouwing, die de beoefenaars van iedere afzonderlijke wetenschap noopt zich voortdurend te bezinnen op de waarde en betrekkelijkheid der begrippen waarmee zij werken; die hen dwingt voortdurend op hun hoede te zijn en zich bij hun disputen af te vragen: bedoelen wij eigenlijk wel hetzelfde als wij hetzelfde zeggen?”³.

Van Suchtelen stelt de verhouding tussen het woord en de geestesactie op de voorgrond. Voor hem, als voor de andere wijsgerige idealisten, is het menselijke synoniem van geestkracht: hij verwerpt de kant-klare oplossingen (daarom zag hij van het overgeërfd geloofsbezit af); hij vat de filosofie als „zelschepping” op, het leven als een „dwaaltocht” naar de onbereikbare God⁴. Hij erkent ook niet het Woord, waarin de apostel het Opperste Wezen vangt, het heilige Woord, dat met eerbied dient uitgesproken te worden. God is, voor Van Suchtelen, het Onnoembare, het Onbepaalbare; geen enkel woord kan hem definiëren.

Het woord is, aldus Van Suchtelen, een zuiver menselijk werktuig; het is dan ook bepaald, beperkt, betrekkelijk, onvolmaakt. Dit neemt echter niet weg, dat het de hoogste, maar tevens de gevaarlijkste schepping van de geest is. Het is nl. de klankverbeelding van ons Zelf, en hiermee bedoelt Van Suchtelen het voelende, waarneembare en erkennende Ik; het is dus een produkt van de schepende geest. Het woord wordt echter door een gevaar bedreigd: de verstarring; het woord, dat mijn geestelijke bedoelingen draagt, kan door anderen nagepraat worden, die geen gevoel hebben voor mijn verklankte, doch niet formeel uitgesproken bedoelingen; het expressieve klankencomplex verwordt tot een ledig begripsomhulsel; het woord is als een dood kapitaal.

Dit geesteloze woord wordt vooral door de grote massa gebruikt, de kudde naar het woord van Nietzsche, die niets scheidt, maar steeds volgt. Ze hanteert de woorden die krant, radio, televisie haar toewerpen zonder de minste inspanning te doen om de geldigheid ervan na te gaan. Van Suchtelen verwacht dan ook niets scheppends van de massa, die hij evenwel niet veracht; integendeel, haar geestelijke verheffing is een van zijn voornaamste zorgen. De aanstoot moet echter komen van een elite, nl. een tegelijk religieus-wijsgerig-esthetische elite. Deze drievoudige bepaling, —

(3) N. van Suchtelen, *Tot het al-ene*, Verzameld werk, deel XI, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1952, blz. 148.

(4) *Ibid.*, blz. 136.

die ons schijnbaar van ons onderwerp afleidt, — synthetiseert nochtans de problemen die hier te berde gebracht werden.

Als eerste vereiste geldt het religieus gevoel, d.i. het intuïtief besef op geheimzinnige wijze verbonden te zijn aan een alomvattend en ondefinieerbaar Wezen. Dit Wezen heeft niets uitstaande met onze menselijke normen, en onttrekt zich bijgevolg aan gelijk welke antropomorfische voorstelling; het zou o.a. ongerijmd zijn aan de metafysische Eenheid ethische bedoelingen toe te schrijven. In Van Suchtelens optiek sluit alle godsdienstigheid elk begrip van knechtschap uit: de mens dient geen vreemde meester, maar verheugt er zich over tot een oneindig gevarieerd Geheel te behoren, aan de verwerkelijking waarvan hij in ootmoed zijn steentje bijdraagt. Het religieus gevoel houdt èn deemoed èn trots in: deemoed t.a.v. 's mensen geringheid tegenover het Al; trots t.a.v. 's mensen onvervreemdbare scheppingskracht en onmisbaar aandeel in het ononderbroken levensproces.

De richting die Van Suchtelens elite dient te volgen, is er een van eenheid, onveranderlijkheid, eeuwigheid. Hoe kan men aan dit eenheidsverlangen voldoen? Twee mogelijkheden doen zich voor: men doordenkt de samenhang van de uiterlijke wereld, of men doorvoelt de psychische eenheid van al het bestaande. De eerste mogelijkheid wordt door de wijsgeer uitgebaat, die de wereld van buiten af tracht te begrijpen; in het tweede geval probeert de dichter deze van binnen uit te vatten. Daar Van Suchtelen de wijsgerige en de dichterlijke aanleg samen koppelt, dient het complementaire ervan te worden verantwoord.

Laten wij er nog eens op wijzen, dat er tussen de begeerde Eenheid en de veelheid waartoe wij behoren, een oneindige, dus niet te overbruggen kloof gaapt, die tot gevolg heeft dat het Levensmysterie alleen maar verdund, doch niet opgelost kan worden. Hieruit vloeit voort dat, volgens Van Suchtelen, noch de filosoof noch de dichter de sleutels van dit geheim in hun handen hebben.

De wijsgeer streeft ernaar orde in de natuur te brengen; hij maakt er zich dan ook een voorstelling van, die gekenmerkt wordt door eenvoud, samenhang en logica. Hoewel de abstracte voorstelling van het concrete origineel afwijkt, kan toch niet geloofchend worden dat een samenhangende voorstelling der dingen ons nader brengt tot het levend-reële dat erdoor weerspiegeld wordt; elk geheim dat opgehelderd is en in het rationele denkschema ingeschakeld wordt, brengt ons een stap verder tot het irrationele. M.a.w. de begrijpende rede is naar zelfopheffing gericht; het rationele streeft naar het irrationele; in het rationele ligt als het ware het irrationele besloten. In het wijsgerig woord, dat de verstande-

lijke objectivering van het Ene in taalsymboliek omzet, is het on-wijsgerige waarneembaar.

De dichter verzinnelijkt zijn innerlijke ervaring in beeldende taal. Inzake gevoelens, die per se vloeiend en onvatbaar zjn, kan er geen sprake zijn van orde en logica. De poëzie zweemt dan ook naar het fantastische, het onlogische, het absurde ; dit is echter slechts schijn, aangezien het Ene, wiens stuwkracht de dichter in zijn diepere Zelf voelt, evenmin verenigbaar is met een chaotisch psychisch leven, als met een chaotische materiële wereld. Maar wij zijn uit het paradijs verdreven en mogen ons niet langer in een paradijsachtige zorgeloosheid vermeien ; wij moeten naar het verloren paradijs ijverig terug ; dit wijst de richting aan, waarvan wij af en toe kunnen afdwalen, als onze gevoelens niet onder het toezicht staan van de rede, die, in zoverre haar gebied reikt, niet kan dwalen. Het vloeiende gevoel is dus aangewezen op het bestendige begrip ; het irrationele wordt door het rationele doorkruist. Het beeldend woord, dat de innerlijke wereld van de dichter voorstelt, is tevens onuitgesproken levensbegrip.

Hieruit blijkt dat, volgens Van Suchtelen, wijsgeer en dichter elkaar aanvullen : „De wijsgeer is aldus wezenlijk dichter en de dichter wezenlijk wijsgeer. Beiden uiten in het wereldbeeld dat zij scheppen... zichzelf”⁵. Weten en voelen, redeneren en leven zijn de samenhangende componenten van de ene en onscheidbare geestesactie.

Ik schakel nu terug over naar Ter Braak. Wat zei hij : „Het grote risico van het woord ligt daar, waar de kunst lek wordt aan de kant der wijsbegeerte en de wijsbegeerte lek wordt aan de zijde de kunst”⁶. De overeenkomst springt dus in het oog. Ter Braak en Van Suchtelen brengen wijsbegeerte en dichtkunst nader tot elkaar, in zoverre zij praktisch hetzelfde nastreven, nl. vorm te geven aan het Vormloze, en in zoverre slechts de paradoxale samen koppeling der twee tegenstrijdige geestesvormen het Onuitsprekelijke kan oproepen.

Van Eeden had stof en geest als onafhankelijke, doch evenwijdig verloopende verschijningsvormen van het Ene beschouwd. Van Suchtelen hief dit parallellisme op, en liet beide in elkaar vervloeien. Ter Braak sluit zich hierbij aan, doch legt de nadruk op het risico dat de in de paradox opgesloten individualist loopt. Op dit verschil, dat m.i. naar de psychologische gesteldheid verwijst, kan ik nu niet ingaan. Mijn bedoeling was alleen maar een ononderbroken lijn te trekken tussen idealisten als Van Eeden en Van Suchtelen, en de zgn. nihilist Ter Braak.

(5) Ibid., blz. 155.

(6) M. ter Braak, *Démasqué der schoonheid*, blz. 643.